

KACPER ROSNER-LESZCZYŃSKI
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: [0000-0002-5464-6611](https://orcid.org/0000-0002-5464-6611)

„ZAMKNIĘTE, USZKODZENIA SPOWODOWANE NALOTEM”. DZIAŁALNOŚĆ APTEK W FESTUNG BRESLAU (I 1945 – V 1945)¹

‘CLOSED, AIR RAID DAMAGE’. THE ACTIVITIES OF PHARMACIES IN FESTUNG BRESLAU (I 1945 – V 1945)

ABSTRACT: The article describes the operation of pharmacies in Wrocław during the battle of Festung Breslau (1945). Faced with the evacuation of the civilian population and the advance of Red Army troops, the District Pharmaceutical Chamber (Bezirksapothekerkammer) reduced the pharmacies subordinate to it and tried to regulate the operation of the remaining ones. Soviet air raids on the city were a considerable hindrance, and a shortage of basic medicines was also felt. The problems faced by pharmacists in Wrocław are illustrated by the published memoirs of Johannes (Hanns) Hoffmann.

KEYWORDS: Wrocław, Festung Breslau, pharmacies, Hanns Hoffmann, Pharmacy Association

Cytat zawarty w tytule: „Zamknięte, uszkodzenia spowodowane nalotem” zaczerpnięto z komunikatu umieszczonego na drzwiach jednej z norymberskich aptek w 1943 r. Zniszczona w wyniku alianckiego nalotu witryna doprowadziła do zamknięcia tej placówki na kilka tygodni, przy czym jej właściciel określił powstałe szkody jako poważne². W wyniku bombardowań niemieckich miast, liczne

---

¹ Artykuł powstał na bazie pracy dyplomowej pt. *Wybrane aspekty działalności farmaceutycznej i lekarskiej w Festung Breslau w świetle pamiętnika dr. Hansa Hoffmanna*, obronionej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego w 2022 r. Pragnę w tym miejscu podziękować promotorowi dr. hab. Tomaszowi Głowińskiemu prof. UW r. za życzliwość i pomoc okazaną przy pisaniu tej pracy.

² Caroline Schlick, *Apotheken im totalitären Staat. Apothekenalltag in Deutschland von 1937 bis 1945*, Stuttgart 2008 (*Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie*, 85), s. 151–152.

apteki uległy zniszczeniu, a farmaceuci zostali postawieni przed nowymi obowiązkami wynikającymi z wojennej rzeczywistości. Na temat aptekarstwa niemieckiego w czasie II wojny światowej szczegółowo pisała już Caroline Seyfang³, co nie wyczerpuje jednak tematu. Zarazem warto zauważyć, że podobne problemy (i deficyty badawcze) można zdefiniować w przypadku placówek i farmaceutów działających w innych krajach objętych wojną. Nie są to zagadnienia błahe, od dostępności medykamentów zależało bowiem zdrowie i życie milionów ludzi.

Przedmiotem tego opracowania są apteki wrocławskie, które działały w okresie długotrwałych walk o Festung Breslau w 1945 r. Z perspektywy kilkumiesięcznych zmagania można było spojrzeć na rozwiązania organizacyjne, warunki pracy placówek aptecznych w oblężonym mieście i kwestie personalne. Wskazane problemy nie doczekały się dotychczas szerszego przedstawienia. W podstawowym opracowaniu dziejów śląskiego aptekarstwa – pióra Wilhelma Brachmanna – znajdziemy jedynie skromne odniesienia do wątków wojennych⁴. Historia Festung Breslau budzi zdecydowanie większe zainteresowanie badaczy, ale w większości skupiają swoją uwagę na aspektach militarnych⁵. W tym miejscu wyróżnić trzeba prace Małgorzaty Preisner-Stokłosa, która zajmuje się różnymi wątkami życia codziennego mieszkańców w szturmowanym mieście⁶. W opracowaniu wykorzystano materiały źródłowe zebrane przez Horsta Gleissa w wielotomowym wydawnictwie *Breslauer Apokalypse*⁷. Ten sam badacz przedstawił na łamach „Der Schlesier” sylwetkę

---

³ *Ibidem*.

⁴ Wilhelm Brachmann, *Beiträge zur Apothekengeschichte Schlesiens*, Würzburg 1966 (*Beihfte zum Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*, 5).

⁵ Literaturę nt. Festung Breslau omówił Rościśław Żerelik (*Wprowadzenie*, [w:] *Festung Breslau 1945. Historia i pamięć*, red. Tomasz Głowiński, Wrocław 2009, s. 9–12) i Grzegorz Strauchold (*Wrocławska fala – niemiecki Wrocław i Festung Breslau na polskim rynku wydawniczym XXI w.*, [w:] *Festung Breslau 1945. Nieznany obraz*, red. Tomasz Głowiński, Wrocław 2013, s. 179–188). Ponad 6400 pozycji o różnym charakterze zebrał również Horst Gleiss: *Breslauer Apokalypse 1945. Dokumentarchronik vom Todeskampf und Untergang einer deutschen Stadt und Festung am Ende des zweiten Weltkrieges: unter besonderer Berücksichtigung der internationalen Presseforschung, persönlicher Erlebnisberichte von Augenzeugen und eigenen Tagebuchaufzeichnungen*, Bd. 9, Rosenheim 1997.

⁶ M.in.: Małgorzata Preisner, *Życie mieszkańców Festung Breslau po ogłoszeniu rozkazu ewakuacji do zamknięcia miasta w świetle pamiętników*, „Rocznik Wrocławski”, 9 (2004), s. 191–200; *eadem*, *Dzieci i młodzież w Festung Breslau*, „Rocznik Wrocławski”, 10 (2006), s. 147–153; *eadem*, *Mieszkańcy Festung Breslau*, [w:] *Festung Breslau 1945. Historia i pamięć*, s. 173–178.

⁷ Horst Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 1, Wedel (Holstein) 1986; Bd. 2, Wedel (Holstein) 1986; Bd. 3, Wedel (Holstein) 1987; Bd. 4, Wedel (Holstein) 1987; Bd. 5, Wedel (Holstein) 1988, Bd. 6, Wedel (Holstein) 1990; Bd. 7, Wedel (Holstein) 1993; Bd. 8, Rosenheim 1995; Bd. 9, Rosenheim 1997; Bd. 10, Rosenheim 1997.

aptekarza Hannsa Hoffmanna⁸, który pozostawił cenne wspomnienia z okresu Festung Breslau⁹. Warto jeszcze wspomnieć artykuł Antoniego Maziarza, który przybliżył losy siostr elżbietanek zaangażowanych w udzielanie pomocy ambulatoryjnej¹⁰. Pozostaje wyrazić nadzieję, że prezentowany wycinek wojennej rzeczywistości przyczyni się do pogłębienia refleksji i dyskusji nt. służby zdrowia w przełomowym okresie dziejów Śląska, co można postrzegać jako element dziejów regionalnych, jak też przyczynek do ogólniejszego spojrzenia na II wojnę światową.

Na wstępie wypada zauważyć, że w ramach przebudowy Niemiec naziści nie zapomnieli o aptekarstwie. Kluczowe decyzje wprowadzono w 1937 r., kiedy powołano do życia Izbę Aptekarską Rzeszy (Reichsapothekerkammer). Założona została w dniu urodzin Hitlera (20 kwietnia), a wraz z jej powołaniem zmieniono m.in. system kształcenia farmaceutów oraz przyznawanie koncesji na prowadzenie aptek. Z racji powołania izby wszystkie istniejące wcześniej zezwolenia aptekarzy zostały ogólnie zglajchszaltowane, co oznaczało ich likwidację¹¹. Tym samym wszyscy farmaceuci z wyjątkiem tych, którzy byli czynni zawodowo w siłach zbrojnych, podlegali nowo założonej organizacji¹². W 1939 r., na łamach polskiej „Farmacji Współczesnej” Izbę Aptekarską Rzeszy scharakteryzowano następująco: „Na czele tej organizacji stoi Reichsapothekerführer, wódz aptekarzy na Państwo, którego mianuje i odwołuje Minister Spraw Wewnętrznych. Trzeba bowiem zaznaczyć, że aptekarstwo w Niemczech, jak zresztą cała służba zdrowia i opieki społecznej, podlega Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, Oddział IV »Zdrowie«.”¹³, tłumacząc dalej, że: „minister mianuje i odwołuje R.A. Führera [Reichsapothekerführera – K.R-L.], który stoi na czele organizacji, jest więc osobą urzędową.

⁸ Johannes (Hanns) Franz Wenzel Hoffmann – urodził się 8 VI 1899 r. we Wrocławiu, w niemieckiej i katolickiej rodzinie. Pozostał w Festung Breslau, służąc w „Schwan-Apotheke”, „Hygiea-Apotheke”, „Rosen-Apotheke” i „Möwen-Apotheke”. Z powodu braków kadrowych pracował również jako lekarz pomocniczy. – Bundesarchiv Berlin, sygn. R 9353/37: Hanns Hoffmann Karteikarte; Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 9, s. 488.

⁹ Horst Gleiss, *Schwan-Apotheker, Arzt und Heimatchronist*, „Der Schlesier“, nr 10 z 6 III 1992, s. 10–11; *idem*, *Der gute Geist von Teuplitz. Leben und Wirken von Dr. phil. Johannes Hoffmann aus Breslau (Teil 2). Biographie und Laudatio*, „Der Schlesier“, nr 11 z 11 III 1992, s. 10–12. Powtórnie: *idem*, *Breslauer Exodus 1946. Beiträge zur Dokumentarchronik einer Stadt und ihrer Menschen*, Rosenheim 2003, s. 697–700.

¹⁰ Antoni Maziarz, *Siostry elżbietanki w Festung Breslau*, „Hereditas Monasteriorum”, 2 (2013), s. 141–166.

¹¹ Schlick, *Apotheken*, s. 64.

¹² *Ibidem*, s. 71.

¹³ *Poglądy na strukturę aptekarstwa i charakter służby zdrowia w Trzeciej Rzeszy*, „Farmacja Współczesna”, nr 1 (1939), s. 17.

R.A. Führer powołuje radę przyboczną złożoną z czterech do sześciu osób, (Führerów okręgowych) z głosem doradczym. Obecny R.A. Führerem jest p. Alfred Schmierer¹⁴, który zajmuje w partii bardzo poważne stanowisko, rangę wojskową odpowiadającą mniej więcej generałowi¹⁵. Jednoznaczne powiązanie Izby Aptekarskiej Rzeszy z NSDAP i MSW skutkowało wprowadzaniem państwowej polityki wykluczenia i prześladowania. Jak słusznie zauważa Joanna Hytrek-Hryciuk – zgody na prowadzenie apteki nie mógł otrzymać m.in. farmaceuta pochodzenia żydowskiego¹⁶, a z dniem 17 I 1939 r. ostatecznie wygasły nominacje żydowskich aptekarzy¹⁷.

Zgodnie z zarządzeniem Reichsapothekerkammer z 24 VIII 1937 r. farmaceuci byli przydzielani do Okręgowej Izby Aptekarskiej (Bezirksapothekerkammer) na podstawie miejsca zamieszkania¹⁸. Jeden z okręgów obejmował Śląsk i jego stolicę – Wrocław, a na jego czele stał, według stanu na 1942 r., Hans Röhricht¹⁹. Z relacji Hannsa Hoffmanna, który w okresie Festung Breslau związany był z czterema wrocławskimi aptekami, wynika, że Röhricht opuścił Wrocław na początku lutego 1945 r., a więc jeszcze przed ostatecznym zamknięciem oblężenia miasta przez Armię Czerwoną. Miał go wówczas zastąpić na tym stanowisku Waldemar Voigt²⁰. Zachowało się niewiele źródeł pozwalających uchwycić działalność Niemieckiej Izby Aptekarskiej w 1945 r. Nie ulega przy tym wątpliwości, że miała ona realny wpływ na organizację pracy aptek i pracę aptekarzy we Wrocławiu.

Z zestawień publikowanych w księgach adresowych wynika, że we Wrocławiu na początku lat 40. XX w. działało ok. 70 aptek²¹. Sytuacja ta uległa zmianie na początku 1945 r., kiedy Izba Aptekarska na łamach „Schlesische Tageszeitung” informowała o reorganizacji sieci otwartych placówek²². W wykazie z 9 II 1945 r.

---

¹⁴ Albert Schmierer – aptekarz z Freudenstadt. Członek NSDAP i SA. Szerzej: Ernst Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945?*, Frankfurt am Main 2003, s. 548.

¹⁵ *Ibidem*, s. 20.

¹⁶ Joanna Hytrek-Hryciuk, *Między prywatnym a publicznym. Życie codzienne we Wrocławiu w latach 1938–1944*, Wrocław 2019, s. 132.

¹⁷ Brachmann, *Beiträge*, s. 37.

¹⁸ Schlick, *Apotheken*, s. 64–66.

¹⁹ *Breslauer Adreßbuch 1943*, Tl. 4, s. 39.

²⁰ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 7, s. 932.

²¹ *Breslauer Adreßbuch 1940*, Tl. 3, s. 2; *1941*, Tl. 3, s. 2–3; *1943*, Tl. 3, s. 3. Taką informację podaje również: Hytrek-Hryciuk, *Między prywatnym*, s. 132. Spisu aptek dokonał Gerhard Scheuermann, *Das Breslau Lexikon A–L*, Dülmen 1994, s. 39–40.

²² Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 7, s. 986.

znalazło się zaledwie 14 czynnych aptek (pełna lista w tabeli 1), co oznacza gwałtowny spadek ich liczby (do 20%). Nie podano przyczyn tej redukcji, ale można ją wiązać ze styczniową ewakuacją ludności cywilnej. Miasto, liczące na początku 1945 r. blisko milion osób, musiało opuścić ok. 700 tys. mieszkańców. W twierdzy, według obliczeń Karola Joncy i Alfreda Koniecznego, pozostało od 150 do 200 tys. cywilów²³. Nie można wykluczyć i innych powodów zamykania aptek, w tym choćby wyjazdu części farmaceutów, ale gwałtowne zmniejszenie populacji Festung Breslau stanowiło niewątpliwie ważną podstawę przyjętych rozwiązań.

Wykaz zmienił się 1 III 1945 r.²⁴ Na liście zabrakło wówczas czterech aptek wskazanych miesiąc wcześniej, które zastąpiono innymi, rozmieszczonymi w bezpieczniejszej, północnej części miasta placówkami („Engel-Apotheke”, „Sternapotheke”, „Storchapotheke”, „Lehmdamm-Apotheke”). Trzy zamknięte punkty („Moltke-Apotheke”, „Johannis-Apotheke” i „Herdain-Apotheke”) znajdowały się w południowych dzielnicach miasta, o które toczono w drugiej połowie lutego zacięte walki²⁵. Wydaje się zrozumiałe, że placówki położone na linii frontu, np. przy ul. Powstańców Śląskich (Straße der SA 76) – „Moltke-Apotheke” i ul. Grabizyńskiej (Gräbschener Straße 151) – „Johannis-Apotheke” zostały wyłączone z użytkowania. Również ul. Gajowa, przy której znajdowała się „Herdain-Apotheke”, była zagrożona²⁶. Ostatnia z aptek („Schloß-Apotheke”) znajdowała się z dala od centrum i została zapewne utracona przez Niemców w chwili wkroczenia czerwoarmistów do Leśnicy 16 II 1945 r., a więc tydzień po opublikowaniu pierwszego spisu²⁷.

Dnia 27 IV 1945 r. ukazała się trzecia i zarazem ostanía aktualizacja listy funkcjonujących aptek²⁸. Ze spisu usunięto osiem aptek, dodano siedem „nowych”, tak więc w sumie we Wrocławiu miało w tym czasie działać już tylko 13 placówek. Wprowadzone zmiany ponownie można wiązać z postęпами natarcia oddziałów Armii Czerwonej. Znaczna część „zamkniętych” aptek znajdowała się

---

²³ Karol Jonca, Alfred Konieczny, *Upadek „Festung Breslau” 15 II – 6 V 1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 33.

²⁴ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 38.

²⁵ Tomasz Głowiński, *Południowe dzielnice miasta w czasie walk o „Festung Breslau” w 1945 r.*, [w:] *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, red. Halina Okólska, Hanna Górską, Wrocław 2012, s. 269–271.

²⁶ *Ibidem*, s. 270.

²⁷ *Die Tragödie Schlesiens 1945/46 in Dokumenten unter besonderer Berücksichtigung des Erzbistums Breslau*, hrsg. von Johannes Kaps, München 1952/3, s. 350.

²⁸ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 4, s. 1089.

w południowej („Gabitz-Apotheke”, „Lessing-Apotheke”, „Roland-Apotheke”) lub zachodniej części miasta („Grüne Apotheke”, „Westend-Apotheke”). Przykładowo, „Grüne Apotheke” – położona w pobliżu zajezdni tramwajowej przy ul. Legnickiej (Frankfurter Straße 175/177) – na początku kwietnia znalazła się w rejonie ciężkich starć²⁹, które wykluczały jej dalszą działalność. Z zestawienia zniknęły trzy apteki, które nie wpisują się w ten model. Za przykład może posłużyć „Hygiea-Apotheke” przy ul. Tadeusza Kościuszki (Tautenzienstraße 91). W jej bezpośrednim sąsiedztwie nie toczyły walki, ale już 9 III 1945 r. personel otrzymał nakaz przeniesienia apteki, a to ze względu na planowane przez Niemców wyburzenie południowej strony tej ulicy³⁰, o czym wspominał m.in. ks. Paul Peikert³¹. „Hygiea-Apotheke” została zatem wyłączona z użytku już w pierwszej połowie marca, a jej zamknięcie było skutkiem przygotowań do obrony tego rejonu miasta. Dwie inne apteki – „Hof- und Feld-Apotheke” przy pl. Nowy Targ (Neumarkt 20) oraz „Lehmdamm-Apotheke” przy ul. Bolesława Prusa (Lehmdamm 21) znajdowały się we względnie bezpiecznych miejscach. Ich wykreślenie z listy mogło wynikać ze zniszczenia. Plac Nowy Targ utracił wg szacunków Edmunda Małachowicza 85% zabudowy³². Pamiętać należy także o istniejącym w tym miejscu schronie gauleitera Karla Hankego.

Spśród siedmiu aptek włączonych do kwietniowego zestawienia, dwie („Concordia-Apotheke”, „Reichs-Apotheke”) znajdowały się na Nadodrze, a jedna („Apotheke der Barmherzigen Brüder”) – bliżej linii frontu, przy ul. Romualda Traugutta (Klosterstraße 57/59). Ich uruchomienie można wiązać z próbami zastąpienia wyłączonej placówki („Lehmdamm-Apotheke” na Nadodrze) lub uzupełnienia ich sieci. Cztery „nowe” apteki znajdowały się na tzw. Wielkiej Wyspie w rejonie Biskupina, Sępolna i Zalesia. Przyczyną ich otwarcia były zapewne przymusowe przesunięcia ludności cywilnej w obrębie miasta. Pod koniec lutego 1945 r.

---

²⁹ Tomasz Głowiński, *Kłeska w przededniu zwycięstwa. Nieudane sowieckie szturmowanie na Festung Breslau – luty – kwiecień 1945 roku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 70 (2015), 2, s. 130.

³⁰ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 303. Wg Karola Jonca burzenie ulic w Śródmieściu, w tym ul. T. Kościuszki, rozpoczęło się 17 III 1945 r. – Karol Jonca, *Zburzenie miasta Wrocławia w 1945 r. w świetle nieznanych dokumentów*, „Studia Śląskie”, 5, 1962, s. 96–97.

³¹ Paul Peikert, *Kronika dni oblężenia. Wrocław 22 I – 6 V 1945*, wstęp i oprac. Karol Jonca, Alfred Konieczny, Wrocław 1985, s. 119. O tym fakcie wspomina również Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 303.

³² Edmund Małachowicz, *Stare miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*, Warszawa–Wrocław 1985, s. 106.

mieszkańców zagrożonych dzielnic południowych skierowano na Wielką Wyspę³³. Ewakuacja rodziła problemy, skoro komendant twierdzy musiał poświęcić jej osobny rozkaz, w którym przypominał o bezwzględny posłuszeństwie³⁴. Ze wspomnień dr Hannsa Hoffmanna wynika, że przejął on znajdującą się na Sępólnie „Möwen-Apotheke” 18 III 1945 r.³⁵ Na tej podstawie można zatem założyć, że Izba Aptekarska nie podejmowała działań równocześnie z dowództwem twierdzy, a jedynie reagowała na zmieniającą się sytuację i dostosowywała sieć aptek do bieżących potrzeb.

Na marginesie warto wspomnieć, że w marcu 1945 r. szpital „Bethesda”, mieszczący się przy ul. Dyrekcyjnej (Gustav-Freytag-Straße 5/7) przeniesiono do Piwnicy Świdnickiej na wrocławskim Rynku, a wraz z nim – aptekę. Ta ostatnia została urządzona w miejscu stanowiska z cygarami³⁶. Nie udało się ustalić, czy placówka ta służyła tylko personelowi szpitala (pamiętać należy o odrębnym charakterze aptek szpitalnych), czy też dostarczała leków wszystkim potrzebującym. Zakładając, że apteka ulokowana była w sieni³⁷, czyli blisko wejścia głównego, oraz uwzględniając fakt, że kuchnia szpitalna zaopatrywała w posiłki nie tylko pacjentów, ale i innych mieszkańców Festung Breslau – istnieją przesłanki do twierdzenia, że tamtejsza apteka była dostępna także dla osób spoza szpitala. Pamiętać należy jednak o bliskiej obecności „Naschmarkt-Apotheke” mieszczącej się na Rynku (Ring 44)³⁸, która – w przeciwieństwie do apteki szpitalnej – była odnotowywana w wykazach Izby Aptekarskiej.

³³ Jonca, *Zburzenie miasta*, s. 89.

³⁴ *Ibidem*; „Festung Breslau”. *Documenta obsidionis – 16. II.–6. V. 1945*, wstęp i oprac. Karol Jonca, Alfred Konieczny, Wrocław 1962, s. 126.

³⁵ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 561.

³⁶ *Ibidem*, s. 290. O przeniesieniu szpitala „Bethesda” do Piwnicy Świdnickiej wspomina: Ernst Hornig, *Breslau 1945. Wspomnienia z oblężonego miasta*, tłum. Viktor Grotowicz, Wrocław 2009, s. 107–110. O nieścisłości związanej z datowaniem tego wydarzenia: Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 250.

³⁷ Rudolf Stein opis prowizorycznego szpitala w Piwnicy Świdnickiej zaczyna od wejścia głównego, kierując się w głąb obiektu. Apteka została przez niego wymieniona zaraz po wejściu do lokalu, stąd przyjmując jej lokalizację w sieni. Ustalenia poparto pracą Steina i planem Piwnicy Świdnickiej (Rudolf Stein, *Der Schweidnitzer Keller im Rathaus zu Breslau. Ein ehrwürdiger Spiegel von Alt-Breslauer Geschichte und heiterer Kunst, von behaglichem Genuß und gemütvollm Leben*, München 1956, s. 25) oraz dostępnymi źródłami ikonograficznymi (Maciej Łagiewski, *Wrocław wczoraj. Breslau gestern*, Gliwice 1996, brak paginacji stron, ilustracja *Piwnica Świdnicka – sień wejściowa. Schweidnitzer Keller – Eingangsflur*).

³⁸ Według omawianych wykazów Izby Aptekarskiej „Naschmarkt-Apotheke” była jedyną funkcjonującą wówczas apteką w Rynku. Przed oblężeniem działała tam również „Adler-Apotheke” (Ring 59). *Breslauer Adreßbuch 1943*, Tl 3, s. 3.

Pełne zestawienie aptek wskazanych mieszkańcom przez Izbę Aptekarską prezentuje tabela 1³⁹. Ich lokalizacja została również pokazana w formie graficznej. Porównując jej układ z przebiegiem frontu pod koniec kwietnia 1945 r., widać wyraźnie, że sieć placówek farmaceutycznych w Festung Breslau dostosowywana była do aktualnej sytuacji militarnej, a pośrednio – do zagęszczenia ludności cywilnej w poszczególnych rejonach miasta.

Tabela 1. Wykazy wrocławskich aptek otwartych z 9 II, 1 III i 27 IV 1945 r.

9 II 1945 r.	1 III 1945 r.	27 IV 1945 r.
Naschmarkt-Apotheke	Naschmarkt-Apotheke	Naschmarkt-Apotheke
Sonnenapotheke	Sonnenapotheke	Sonnenapotheke (Apotheke zur Sonne)
Stadt- und Hospital-Apotheke	Stadt- und Hospital-Apotheke	Stadt- und Hospital-Apotheke
Gabitz-Apotheke	Gabitz-Apotheke	Reichs-Apotheke
Grüne Apotheke	Grüne Apotheke	Linden-Apotheke
Hof- und Feld-Apotheke	Hof- und Feld-Apotheke	Schiller-Apotheke
Hygiea-Apotheke	Hygiea-Apotheke	Möwen-Apotheke
Lessing-Apotheke	Lessing-Apotheke	Apotheke der Barmherzigen Brüder
Roland-Apotheke	Roland-Apotheke	Rosen-Apotheke
Moltke-Apotheke	Engel-Apotheke	Engel-Apotheke
Herdain-Apotheke	Sternapotheke	Sternapotheke
Schloß-Apotheke	Storchapotheke	Storchapotheke
Johannis-Apotheke	Lehmdamm-Apotheke	Concordia-Apotheke
Westend-Apotheke	Westend-Apotheke	

Na podstawie wykazów opublikowanych w „Schlesische Tageszeitung” (9 II 1945 r., 1 III 1945 r., 27 IV 1945 r.) i powtórnie w: Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 36; Bd. 4, s. 1089; Bd. 7, s. 986.

³⁹ Adresy placówek farmaceutycznych zostały zebrane w formie aneksu dołączonego na publikacji.

II. 1. Sieć wrocławskich aptek otwartych z 27 IV 1945 r.

Opracowanie własne na bazie mapy miasta z 1934 r.: Biblioteka Uniwersyteku Wrocławskiego, Oddział Zbiorów Kartograficznych, Stadtplan von Breslau 1934, 229-IV.C (www.bibliotekacyfrowa.pl).

II. 2. Festung Breslau – linia frontu na odcinku zachodnim i południowo-zachodnim pod koniec kwietnia 1945 r.

Ze zbiorów Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego (http://maps.mapy-wig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_G._BRESLAU_West_15K_%5B23.04.1945-30.04.1945%5D_2_1944.jpg, dostęp: 21 VII 2022).

Przechodząc do tematu funkcjonowania aptek w czasie walk o Wrocław, przypomnieć należy o ogólnych wytycznych ogłaszanych na szczeblu rządowym. W marcu 1944 r. minister spraw wewnętrznych Rzeszy Heinrich Himmler skierował do Izby Aptekarskiej Rzeszy instrukcje, w których poinformował m.in., że apteki nie mogą być otwarte podczas nalotów, a personel powinien się udać w tym czasie do schronów. Zalecał także, by najbardziej potrzebne leki (pierwszej potrzeby) zabierać ze sobą i dystrybuować je „pod ziemią”. Minister nie wydał w tej sprawie jednak wiążącego aktu prawnego⁴⁰. Inne zdanie w tej kwestii miał Hermann Göring – ówczesny minister lotnictwa Rzeszy i dowódca Luftwaffe. Zalecał on, by recepty o najwyższym priorytecie przygotowywane były niezależnie od zagrożenia ze strony lotnictwa⁴¹. Za szczegółowe instrukcje dotyczące funkcjonowania aptek w schyłkowym okresie wojny odpowiadała Izba Aptekarska Rzeszy. 5 I 1944 r. Reichsapothekerführer Albert Schmierer wydał rozporządzenie nr 40, zabraniając, bez zgody okręgowej izby aptekarskiej, opuszczania aptek uszkodzonych w wyniku nalotu. Zadaniem personelu było niezwłocznie zgłoszenie tego faktu okręgowym władzom i ponowne uruchomienie placówki⁴². W późniejszych miesiącach, w realiach Festung Breslau, skutków tego dokumentu doświadczył dr Hanns Hoffmann. W wyniku uszkodzenia „Schwan-Apotheke” oraz zalania linii telefonicznej nie mógł on zgłosić usterki kierownikowi okręgowej Izby Aptekarskiej, za to niezwłocznie przystąpił do porządkowania i zabezpieczania lokalu. Brak meldunku został jednoznacznie negatywnie oceniony przez Hansa Röhricha, który miał uznać opisaną sytuację za próbę uchylenia się aptekarza od nałożonego nań obowiązku, a nawet zdradę stanu⁴³.

W obliczu działań wojennych, farmaceuci pracujący w Festung Breslau byli często zmuszeni naprawiać i zabezpieczać użytkowane lokale oraz wyposażenie. Dla przykładu, w lutym 1945 r. w wyniku bombardowania „Schwan-Apotheke” doznała pierwszych szkód, a odłamki z rozbitych szyb zalegały jej wnętrze⁴⁴. Uszkodzone okna zostały wówczas przysłonięte deskami, w których pozostawiono jedynie małe otwory pełniące funkcję okienek⁴⁵. W wyniku kolejnych nalotów drewniane zabezpieczenie było wielokrotnie uszkodzane, ale pomimo to – skutecznie

---

⁴⁰ Schlick, *Apotheken*, s. 295.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, s. 151.

⁴³ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 7, s. 932.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 789.

⁴⁵ *Ibidem*, Bd. 2, s. 171.

osłaniało wnętrza⁴⁶. W marcu, w „Rosen-Apotheke”, przed ponownym uruchamianiem tej apteki zabezpieczono jej okna wystawowe. Zastosowano szyby podobne do tych używanych w inspektach, które z pewnością gorzej sprawdzały się w tym zakresie aniżeli drewniane osłony. Nowe „okna” przetrwały zaledwie kilka godzin. Tego samego dnia po południu bomba lotnicza zniszczyła doraźnie wykonane zabezpieczenia⁴⁷. Drewniane okładziny wprowadzono 30 IV 1945 r., ale jeszcze tego samego dnia zostały one naruszone podczas nalotu bombowego⁴⁸. Zauważmy, że aptekarzom, zapewne z racji przydzielonych im zadań, zapewniano odpowiednie materiały. Dla porównania, Horst Gleiss, czternastoletni podówczas mieszkaniec Wrocławia⁴⁹, wspomina o oknach mieszkalnych zabezpieczonych kartonem⁵⁰, który stale był niszczony⁵¹.

Pod „Rosen-Apotheke” i „Schwan-Apotheke” urządzono piwniczne schrony, które wymagały pracochłonnego osuszania, ponieważ w wyniku szkód wywołanych bombardowaniami gromadziła się w nich woda⁵². Podziemne pomieszczenia pełniły różne funkcje (m.in. magazynowe i mieszkalne), a wraz z postępującym natarciem spędzano w nich coraz więcej czasu. W piwnicy „Möwen-Apotheke” przygotowano nawet prowizoryczną sypialnię⁵³. Służyła ona personelowi apteki, jak też innym mieszkańcom kamienicy, którzy obawiali się nocnych bombardowań⁵⁴. Strach był zapewne powszechny, co potwierdza decyzja farmaceuty Arndta Brandta⁵⁵, który zamiast powrócić do centrum miasta został na noc w nieosuszonym jeszcze do końca schronie aptecznym „Rosen-Apotheke” na Wielkiej Wyspie⁵⁶. Istotnym problemem były niespodziewane naloty, które zaskakiwały

⁴⁶ *Ibidem*, Bd. 7, s. 1631.

⁴⁷ *Ibidem*, Bd. 3, s. 388.

⁴⁸ *Ibidem*, Bd. 4, s. 1194.

⁴⁹ Horst G.W. Gleiss – w trakcie walk o Festung Breslau prowadził dziennik i zbierał druki ulotne. Autor licznych publikacji poświęconych Festung Breslau. Pełny autobiogram: Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 9, s. 462–463.

⁵⁰ Na temat przyczyn zabezpieczania okien (m.in. przy użyciu kartonu) zob. Kacper Rosner-Leszczyński, „*Licht ist das sicherste Bombenziel*”. Przyczynek do badań nad zaciemnianiem źródeł światła w Festung Breslau w 1945 roku, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 77 (2022), 1, s. 45–59.

⁵¹ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 231.

⁵² *Ibidem*, s. 370; Bd. 7, s. 790.

⁵³ *Ibidem*, Bd. 4, s. 528.

⁵⁴ *Ibidem*, Bd. 3, s. 839.

⁵⁵ Arndt W. Brandt – farmaceuta pracujący w „Hygiea-Apotheke”, zob.: Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 178. Brak wzmianki w *Breslauer Adreßbuch 1943*.

⁵⁶ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 388.

osoby zebrane w placówce aptecznej. Hanns Hoffmann wspomina te trudne momenty następująco: „Podczas ataków w ciągu dnia często martwiłem się o osoby szukające schronienia w naszych piwnicach. U mnie było 20–30 pacjentów, a w aptece wiele klientów. Wszyscy tłoczyli się w całkowicie niewłaściwie urządzonych pomieszczeniach piwnicy”⁵⁷.

Z powodu powtarzających się nalotów farmaceuci zaczęli chronić kluczowe wyposażenie aptek „pod ziemią”, zresztą wydane wcześniej instrukcje zakładały natychmiastowe umieszczenie najcenniejszych leków w bezpiecznym miejscu⁵⁸. W przypadku „Möwen-Apotheke” dokonano tego 28 IV 1945 r. w wyniku silnych nalotów. Najwyraźniej zwlekano z decyzją, ponieważ mocno utrudniło to dystrybucję leków⁵⁹. Należy mieć na uwadze, że w schyłkowym okresie wojny apteki działające w piwnicach czy schronach nie były niczym nadzwyczajnym. Już w 1943 r., w Mannheim zbudowano podziemną aptekę – tzw. *Bunkerapotheke*, która miała służyć za wzór dla następnych tego typu obiektów⁶⁰. Jak tłumaczy Caroline Seyfang, apteki „schronowe” były podziemnymi założeniami, które dostosowywano do potrzeb i wielkości miasta, a ich działanie podlegało tak samo ścisłej kontroli jak lokali naziemnych. W wyniku coraz bardziej dokuczliwych nalotów lotnictwa alianckiego w wielu niemieckich miastach podjęto decyzję o zorganizowaniu podobnych placówek, dla przykładu w Gdańsku założył taką Heinz Purtzel, któremu na zaledwie 10 m² udało się zabezpieczyć najpotrzebniejsze leki. Ulokowane pod ziemią punkty farmaceutyczne nie mogły zajmować więcej przestrzeni, ponieważ niejednokrotnie znajdowały się w ogólnodostępnych schronach przeznaczonych dla ludności cywilnej⁶¹. Dla Festung Breslau nie zachowały się żadne świadectwa potwierdzające istnienie *Bunkeraapotheke*. Wspomniana „Möwen-Apotheke” (wykorzystująca piwnicę) nie należała do tej kategorii placówek, ponieważ jej personel nie otrzymał niezbędnej zgody, nie wiemy również, czy pomieszczenia piwniczne zastąpiły w pełni naziemną część apteki.

Drugą kategorię aptek wyróżnioną przez Caroline Seyfang były *Notapotheke*, czyli prowizoryczne lokale farmaceutyczne, które zakładano z powodu zniszczenia placówki. Badaczka ta pisze: „Z ruin aptek ratowano to, co jeszcze

⁵⁷ *Ibidem*, Bd. 4, s. 1136.

⁵⁸ Schlick, *Apotheken*, s. 294.

⁵⁹ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 4, s. 1136.

⁶⁰ Schlick, *Apotheken*, s. 297.

⁶¹ *Ibidem*.

nadawało się do użytku, a jeśli było to możliwe, w poprzednim miejscu zakładano prowizoryczną aptekę. Jeśli apteka była zbyt zniszczona, farmaceuci starali się ulokować aptekę zastępczą w innym lokalu”. Wspomniała przy okazji o placówce w Stuttgarcie, która powstała w przebudowanym garażu⁶². Apteki prowizoryczne, w przeciwieństwie do aptek „schronowych”, w pełni odpowiadają realiom Festung Breslau. W „Schwan-Apotheke” ucierpiały mury, a podłoga była przykryta gruzem i szkłem, z tego też względu wewnętrzne ściany apteki zabezpieczono starymi gazetami brązowymi. Zniszczeniu uległa również receptura, w której wykonywano leki, a także szafa z medykamentami⁶³. Pomimo tych usterek „Schwan-Apotheke” – niespełniająca restrykcyjnych norm – ponownie rozpoczęła dyżur, przekształcając się w placówkę zastępczą. Również wcześniej przywołaną „Möwen-Apotheke” można zaklasyfikować jako aptekę prowizoryczną. Pracujący w niej farmaceuta Hanns Hoffman wspominał, że zniszczenia utrudniły pracę i spowodowały „jeszcze większe niedogodności w wydawaniu leków, ale w dniach zwiększonych ataków zapotrzebowanie na nie było jeszcze większe”⁶⁴.

Należy mieć na uwadze, że miasto musiało dysponować odpowiednim zapasem leków na choroby przewlekłe. O jednej z takich trudnych sytuacji wspomina Eleonore Engelhardt, która poszukiwała inhalatora dla swojej chorej na astmę babci⁶⁵. Pogląd dwóch ostatnich komendantów Festung Breslau na temat zabezpieczenia miasta w medykamenty wyglądał następująco: „bogate zapasy wszelkich środków sanitarno-medycznych stanowiły uspokajającą gwarancję przyszłych świadczeń, współdecydujących o sile oporu Wrocławia”⁶⁶. Mimo to mieszkańcy Wrocławia bardzo rozsądnie wykorzystywali środki medyczne, co najprawdopodobniej wynikało z realnej obawy przed ich zbyt szybkim zużyciem. W przypadku znacznych zniszczeń lub planowanego zamknięcia apteki zdecydowano się na wykorzystanie zachowanych materiałów i sprzętów. W zamkniętej „Adler-Apotheke” w Rynku Hanns Hoffmann znalazł pokaźną ilość środków lekarskich, które

---

⁶² *Ibidem*, s. 293. Uwadze polecam: Wolf Geyer, *Von der Horn'schen zur Kreuser'schen Apotheke. 500 Jahre bewegte Geschichte einer Apotheke in Stuttgart. Eine Chronik*, Stuttgart 2000.

⁶³ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 7, s. 875A.

⁶⁴ *Ibidem*, Bd. 4, s. 1136.

⁶⁵ Eleonore Engelhardt, *Weine nicht, kleine Festungsbraut! Erinnerungen eines Troßmädels*, Leichlingen 1984, s. 18.

⁶⁶ Hans von Ahlfen, Hermann Niehoff, *Festung Breslau w ogniu*, oprac. Tomasz Głowiński, przeł. Agata Janiszewska, Wrocław 2008, s. 62.

zostały zabrane i zasiłyły zapasy „Möwen-Apotheke”⁶⁷. Medykamenty z zamkniętych placówek zbierały także nieuprawnione osoby, w tym robotnicy przymusowi przebywający w obozie przy ul. gen. Józefa Haukego-Bosaka (Clausewitzstraße)⁶⁸. O takim procederze wspominają Irena Siwicka⁶⁹ oraz Caterina Valente⁷⁰. Apteka obozowa uruchomiona przez więźniów była wyposażona w opatrunki z gazy, które pochodziły z nielegalnie przejętych zasobów. Podczas jednej z takich misji życie stracił sanitariusz Ercole Massoni, który wracał do obozu z materiałami medycznymi⁷¹. By nie wywoływać podejrzeń strażników, opatrunki zdobyte poza obozem maskowano bandażami papierowymi⁷². Na marginesie warto dodać, że papier wykorzystywany był do oczyszczaniu ran m.in. w schronie przy ul. Świdnickiej (Schweidnitzer Straße), w którym posługę pielęgniarską pełniły siostry elżbietanki (CSSE)⁷³. Podane przykłady zdają się wskazywać, że Izba Aptekarska nie do końca panowała nad sytuacją, a zabezpieczanie i dystrybucja leków oraz środków opatrunkowych rodziły coraz więcej problemów.

W ramach komasacji i przenoszenia aptek to głównie na farmaceutach spoczął obowiązek przetransportowania niezbędnych materiałów i sprzętów. Przeprowadzka „Hygiea-Apotheke” do „Rosen-Apotheke” odbyła się w dniach 11–12 III 1945 r. Hanns Hoffmann i Fritz Kalkbrenner⁷⁴ na ręcznym wózku sami przewieźli najpotrzebniejsze rzeczy pierwszego dnia. Z uwagi na wysoką wartość pozostałych dóbr oraz zagrożenie ze strony sowieckiego lotnictwa właściwy transport miał się odbyć w nocy podstawionym samochodem. Sytuacja skomplikowała się z powodu barykady, która uniemożliwiała przejazd, i dlatego operację przesunięto na godziny poranne dnia następnego. Według relacji aptekarza – wyposażenie zabezpieczono w skrzyniach, które następnie transportowano na ciężarówce z przyczepą⁷⁵. Podczas

⁶⁷ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 874.

⁶⁸ Józef Witkowski, *Warunki sanitarne robotników przymusowych w „Festung Breslau”*, „Przegląd Lekarski”, 36 (1979), 1, s. 69; zob. także: Aleksandra Milewicz, *Ludzie ze znakiem P*, „Głos Pocieszenia. Pismo Parafii św. Klemensa Dworzaka we Wrocławiu”, 2019, 1 (128), s. 19.

⁶⁹ Irena Siwicka, *Szpital dla „Ausländerów”*, [w:] *Niewolnicy w Breslau. Wolni we Wrocławiu. Wspomnienia Polaków wojennego Wrocławia*, oprac. Anna Kosmulska, Wrocław 2020, s. 295.

⁷⁰ Caterina Valente, *Bonjour, Katrin! Singen, tanzen, leben*, Bergisch Gladbach 1985, s. 44.

⁷¹ Irena Siwicka, *Szpital dla „Ausländerów”*, [w:] *Trudne dni (Wrocław 1945 r. we wspomnieniach pionierów)*, t. 2, red. Mieczysław Markowski, Wrocław 1961, s. 26.

⁷² Witkowski, *Warunki sanitarne*, s. 72.

⁷³ Maziarz, *Siostry elżbietanki*, s. 154.

⁷⁴ Fritz Kalkbrenner – elektryk (określony tak przez Hannsa Hoffmanna), mechanik – technik telegrafu. *Breslauer Adreßbuch 1943*, Tl I, s. 328.

⁷⁵ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 370, 388.

przeprowadzki „Schwan-Apotheke” do „Möwen-Apotheke”, która miała miejsce blisko dwa tygodnie później – 24 III 1945 r. – również zorganizowano transport. Ponownie wykorzystano do tego celu ciężarówkę, a cenne medykamenty zabezpieczano i pakowano razem. Podczas tej przeprowadzki Hoffmann wzmiankował także o pudłach zawierających pościel i ubrania⁷⁶. Rzeczy, o których wspomniał, pochodziły najprawdopodobniej z jego domu, który znajdował się pod tym samym adresem co „Schwan-Apotheke”.

Na osobne omówienie zasługują kwestie kadrowe. Dalece niepełną listę aptekarzy działających na terenie Festung Breslau, pomocników oraz praktykantów podał już Horst Gleiss⁷⁷. Wymienił on aptekarzy: Hansa Buchhorna, Hannsa Hoffmanna, Leo Janochę, Josefa Kürzela, Karla-Heinza Neugebrauera, Johannes a Nowaka oraz Hansa Schulze-Solce. Do pomocy aptecznej zaliczył: Fritza Kalkbrennera, Else Kuttner, [Anneliese]⁷⁸ Ostendorf i Lenę Spiller. W spisie uwzględniono nadto: Lothara Brandta – „pracownika”, Karla Förstera – laboranta oraz dwóch praktykantów: Petera Janochę i Herberta Poewe. Dzięki zapiskom Hannsa Hoffmanna znamy nazwiska personelu „Hygiea-Apotheke”. Dyrektorem tej placówki był Hans Schulze-Solce⁷⁹, dawny dzierżawca „Tautenzien-Apotheke”⁸⁰. Arndt Brandt pracował jako farmaceuta, a panna Kuttner⁸¹ jako pomoc apteczna. Jej historia jest szczególnie ciekawa, ponieważ pomimo pozytywnie zdanego egzaminu państwowego, od roku 1937 (kiedy powołano Reichsapothekerkammer) mogła być zatrudniona tylko jako pomoc apteczna. Jak podkreślał Hoffmann, miało to związek z jej niearyjskim pochodzeniem⁸². Wcześniej, w lutym 1945 r., do „Schwan-Apotheke” przeniosła się pomocnica, pani Harlander, która opuściła zniszczoną „Pelikan-Apotheke”⁸³. Następną reorganizacja związana była z przejściem przez Hoffmanna „Möwen-Apotheke”. Personel podzielono na dwa zespoły, do „Möwen-Apotheke” przydzieleni zostali: Hanns Hoffmann, który został jej zarządcą, Arndt W. Brandt

---

⁷⁶ *Ibidem*, s. 782.

⁷⁷ *Ibidem*, Bd. 9, s. 388.

⁷⁸ Takie imię nie jest uwzględnione w spisie, o czym dalej.

⁷⁹ Hans Schulze-Solce – aptekarz. Według stanu na 1942 r. zamieszkały przy ul. Stanisława Worcella (Paradiesstraße 14a). *Breslauer Adreßbuch 1943*, Tl. 1, s. 716.

⁸⁰ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 178. Tę informację potwierdza: *Breslauer Adreßbuch 1943*, Tl. 3, s. 3

⁸¹ [Else] Kuttner – o takim imieniu wspomina Gleiss (*Breslauer Apokalypse*, Bd. 9, s. 388), wskazując jednocześnie na późniejszy ślub Else Kuttner z aptekarzem Hansem Schulze-Solce.

⁸² Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 178.

⁸³ *Ibidem*, Bd. 7, s. 875A.

(farmaceuta), [Anneliese] Ostendorf⁸⁴ (pomoc apteczna), oraz wspomniany elektryk i pomocnik Fritz Kalkbrenner. W takim składzie personel tej apteki przetrwał do zakończenia walk o Festung Breslau. *Frau Ostendorf*, jak nazywa ją Hoffmann, była mocno zaangażowaną pracownicą. Pomimo swojej niepełnosprawności, która była wynikiem resekcji dziewięciu żeber, pomagała w transporcie medykamentów i wyposażenia apteki⁸⁵. Do personelu „Möwen-Apotheke” należała także pielęgniarka środowiskowa Cläre Groer⁸⁶.

Co ważne, dr Hanns Hoffmann już 7 II 1945 r. otrzymał pozwolenie od Izby Lekarskiej (Ärztelkammer) na prowadzenie praktyki lekarskiej. Dzięki temu, obok pracy w aptece, rozpoczął służbę w Festung Breslau jako lekarz pomocniczy⁸⁷. Znacznie więcej obowiązków wynikało z posługi lekarskiej, co prawdopodobnie należy wiązać z problemami kadrowymi w tym sektorze. Hoffmann przyjmował chorych w wydzielonych pomieszczeniach aptecznych, odwiedzał nadto osoby przebywające w domach, m.in. pacjentów z niewydolnością serca. W obliczu szturm na miasto przewlekłe chorzy nie mogli liczyć na pomoc w przepełnionych szpitalach⁸⁸. Placówki apteczne zmieniały się – jak widać – w centra medyczne.

***

Aptekarze w Festung Breslau udzielali pomocy mieszkańcom aż do ostatniego dnia walk o miasto. W tym czasie Izba Aptekarska starała się nadzorować działalność wrocławskich aptek, znacząco zmieniając ich lokalizację oraz przydzielony personel. Nie zdołano tego potwierdzić w toku badań, ale placówki wrocławskie – z racji okrążenia miasta – musiały się borykać z problemami zaopatrzeniowymi⁸⁹. Dysponowały zapewne ograniczonymi środkami medycznymi i lekami. Na podstawie zachowanych relacji można wnioskować, że w Festung Breslau pozostała tylko część farmaceutów, którzy obejmowali kolejne, przydzielane im apteki. Być może wynikało to z braków kadrowych. Dotyczyły one również innych grup służby zdrowia,

---

⁸⁴ [Anneliese] Ostendorf – z domu Türke, brak wzmianki w: *Breslauer Adreßbuch 1943*. Jej imię podaje Gleiss: *Breslauer Apokalypse*, Bd. 3, s. 561.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 782.

⁸⁶ Cläre Groer – pielęgniarka. Brak wzmianki w: *Breslauer Adreßbuch 1943*.

⁸⁷ Gleiss, *Breslauer Apokalypse*, Bd. 7, s. 932.

⁸⁸ *Ibidem*, Bd. 4, s. 566.

⁸⁹ Twierdzą zaopatrywano jedynie droga powietrzną i choć dostawy do Festung Breslau, zgodnie z rozkazami Hitlera, miały najwyższy priorytet, obrońcom przesyłano głównie amunicję i sprzęt wojskowy, który był niezbędny do utrzymania obrony. Szerzej: Tomasz Głowiński, *Zaopatrzenie lotnicze Festung Breslau w 1945 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 74 (2022), 2, s. 126–161.

dlatego niektórzy aptekarze – z racji wykształcenia medycznego – pomagali w leczeniu mieszkańców. Nie udało się potwierdzić dla Wrocławia funkcjonowania aptek „schronowych” znanych z innych niemieckich miast. Jest to zastanawiające, ponieważ Festung Breslau należała do tzw. łamaczy fal⁹⁰, których celem było zatrzymanie natarcia Armii Czerwonej. Pamiętać należy także, że apteki w oblężonym mieście zapewniały ludności nie tylko niezbędne zaopatrzenie, ale także pomoc medyczną i schronienie. Te niedocenione dotąd w historiografii punkty na mapie miasta odegrały znaczącą rolę w systemie służby zdrowia, a dzięki ich działaniu wielu mieszkańców oblężonej metropolii mogło liczyć na ratunek.

Aneks 1. Lista aptek wzmiankowanych w artykule wraz z ich adresami⁹¹

1. Apotheke der Barmherzigen Brüder: ul. Romualda Traugutta (Klosterstraße 57/59)⁹²
2. Concordia-Apotheke: ul. Ludwika Rydygiera (Gustav-Müller-Straße 47)
3. Engel-Apotheke: ul. Szczytnicka (Scheitniger Straße 28)
4. Gabitz-Apotheke: ul. Zaporoska (Hohenzollernstraße 45)
5. Grüne Apotheke: ul. Legnicka (Frankfurter Straße 175/177)
6. Herdain-Apotheke: ul. Gajowa (Herdainstraße 68)
7. Hof- und Feld-Apotheke: pl. Nowy Targ (Neumarkt 20)
8. Hygiea-Apotheke: ul. Tadeusza Kościuszki (Tautenzienstraße 91)
9. Johannis-Apotheke: ul. Grabiszyńska (Gräbschener Straße 151)
10. Lehmdamm-Apotheke: ul. Bolesława Prusa (Lehmdamm 21)
11. Lessing-Apotheke: ul. Tadeusza Zielińskiego (Höfchenstraße 7)
12. Linden-Apotheke: ul. Stanisława Moniuszki (Dahnstraße 11)
13. Moltke-Apotheke: ul. Powstańców Śląskich (Straße der SA 76)
14. Möwen-Apotheke: ul. Partyzantów (Möwenweg 25)
15. Naschmarkt-Apotheke: ul. Rynek (Ring 44)⁹³

⁹⁰ Andrzej Toczewski, *Festung Küstrin 1945*, Warszawa 2015, s. 6.

⁹¹ Do ustalenia nazw polskich wykorzystano: Tomasz Kruszewski, *Niemiecko-polski spis ulic, placów i mostów Wrocławia 1873–1993*, Wrocław 1993.

⁹² Apteka została uszkodzona w wyniku nalotu z 23 III 1945 r. Peikert, *Kronika*, s. 181. O tym fakcie wspomina również: Hugo Hartung, *Śląsk 1944/1945. Zapiski i pamiętniki*, tłum. Małgorzata Słabicka, Wrocław 2009, s. 87.

⁹³ W spisie z 1 III 1945 pojawia się adres Ring 47. Wrocławska księga adresowa z 1943 (*Breslauer Adreßbuch 1943*, T1 3, s. 3) oraz księga telefoniczna z 1944 r. (*Amtliches Fernsprechbuch für*

16. Reichs-Apotheke: ul. św. Wincentego (Vinzenzstraße 41)
17. Roland-Apotheke: ul. Borowska (Bohrauer Straße 69)
18. Rosen-Apotheke: ul. Karola Olszewskiego (Wilhelmshafener Straße 75)
19. Schiller-Apotheke: pl. Piłsudskiego (Markt 3)
20. Schloß-Apotheke: Wrocław-Leśnica (Breslau-Deutsch Lissa)
21. Sonnenapotheke: ul. Romualda Traugutta (Klosterstraße 121)
22. Stadt- und Hospital-Apotheke: ul. św. Mikołaja (Nikolaistraße 46)
23. Sternapotheke: ul. Jedności Narodowej (Matthiasstraße 87)
24. Storchapotheke: ul. Władysława Łokietka (Moltketraße 11)
25. Westend-Apotheke: ul. Poznańska (Posener Straße 2)

SUMMARY

This article presents the operation of pharmacies during the battle of Festung Breslau. Dr. Hanns Hoffmann's diary, letters he sent, postcards, local press, orders and recollections of other residents were analyzed. These were compared with the legal situation of pharmacies in the Third Reich and the general condition of German pharmaceuticals at the end of the war. The focus was on presenting the role of the District Pharmaceutical Chamber, which played an important role in the town until the end of the siege. On the basis of the source material analyzed, the system of pharmacies in Festung Breslau and their appearance was reconstructed. Issues related to the process of supplying the pharmacies, the transport of medicines and personnel changes in selected establishments are discussed. Using Caroline Seyfang's work, differences and similarities in the organization of pharmacies are highlighted, and the definitions of Bunkerapotheke (underground pharmacies) and Notapotheke (provisional pharmacies) are contrasted with the reality of the Breslau Fortress (Festung Breslau).

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego
Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Zbiorów Kartograficznych: Stadtplan von Breslau 1934, 229-IV.C
Bundesarchiv Berlin: R 9353/37
„Farmacja Współczesna”, 1939.

---

den Bezirk der Reichspostdirektion Ortsnetz Breslau 1944/1945, s. 77) wskazują na adres Ring 44. Spis aptek zarówno z 9 II 1945 r., jak i z 27 IV 1945 r. również potwierdzają ten fakt. Zmian w adresie nie odnotował także Gleiss, Bd. 9, s. 384. W świetle tego nie można wykluczyć błędu w opublikowanej na łamach „Schlesische Tageszeitung” marcowej liście.

- Amtliches Fernsprechbuch für den Bezirk der Reichspostdirektion Ortsnetz Breslau 1944/1945.*
- Breslauer Adreßbuch 1940–1943.*
- Ahlfen Hans von, Niehoff Hermann, *Festung Breslau w ogniu*, oprac. Tomasz Głowiński, przeł. Agata Janiszewska, Wrocław 2008.
- Die Tragödie Schlesiens 1945/46 in Dokumenten unter besonderer Berücksichtigung des Erzbistums Breslau*, hrsg. von Johannes Kaps, München 1952/3.
- „*Festung Breslau*”. *Documenta obsidionis 16. II. – 6. V. 1945*, oprac. Karol Jonca, Alfred Konieczny, Wrocław 1962.
- Engelhardt Eleonore, *Weine nicht, kleine Festungsbraut! Erinnerungen eines Troßmädels*, Leichlingen 1984.
- Gleiss Horst, *Breslauer Apokalypse 1945. Dokumentarchronik vom Todeskampf und Untergang einer deutschen Stadt und Festung am Ende des zweiten Weltkrieges: unter besonderer Berücksichtigung der internationalen Presseforschung, persönlicher Erlebnisberichte von Augenzeugen und eigenen Tagebuchaufzeichnungen*, Bd. 1–7, Wedel 1986–1993; Bd. 8–10, Rosenheim 1995–1997.
- Gleiss Horst, *Breslauer Exodus 1946. Beiträge zur Dokumentarchronik einer Stadt und ihrer Menschen*, Rosenheim 2003.
- Hartung Hugo, *Śląsk 1944/1945. Zapiski i pamiętniki*, Wrocław 2009.
- Hornig Ernst, *Breslau 1945. Wspomnienia z oblężonego miasta*, tłum. Viktor Grotowicz, Wrocław 2009.
- Peikert Paul, *Kronika dni oblężenia. Wrocław 22 I – 6 V 1945*, oprac. Karol Jonca, Alfred Konieczny, Wrocław 1985.
- Siwicka Irena, *Szpital dla „Auslaenderów“*, [w:] *Trudne dni (Wrocław 1945 r. we wspomnieniach pionierów)*, t. II, red. Mieczysław Markowski, Wrocław 1961, s. 18–35.
- Siwicka Irena, *Szpital dla „Ausländerów“*, [w:] *Niewolnicy w Breslau. Wolni we Wrocławiu. Wspomnienia Polaków wojennego Wrocławia*, oprac. Anna Kosmulska, Wrocław 2020, s. 287–305.
- Valente Caterina, *Bonjour, Katrin! Singen, tanzen, leben*, Bergisch Gladbach 1985.
- Brachmann Wilhelm, *Beiträge zur Apothekengeschichte Schlesiens*, Würzburg 1966 (*Beihefte zum Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*, 5).
- Geyer Wolf, *Von der Horn'schen zur Kreuzer'schen Apotheke. 500 Jahre bewegte Geschichte einer Apotheke in Stuttgart. Eine Chronik*, Stuttgart 2000.
- Gleiss Horst, *Schwan-Apotheker; Arzt und Heimatchronist*, „*Der Schlesier*“, nr 10 z 6 III 1992, s. 10–11.
- Gleiss Horst, *Der gute Geist von Teuplitz. Leben und Wirken von Dr. phil. Johannes Hoffmann aus Breslau (Teil 2). Biographie und Laudatio*, „*Der Schlesier*“, nr 11 z 11 III 1992, s. 10–12.

- Głowiński Tomasz, *Kłęska w przededniu zwycięstwa. Nieudane sowieckie szturmowanie Festung Breslau – luty – kwiecień 1945 roku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 70 (2015), 2, s. 113–133.
- Głowiński Tomasz, *Południowe dzielnice miasta w czasie walk o „Festung Breslau” w 1945 r.*, [w:] *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, red. Halina Okólska, Hanna Górską, Wrocław 2012, s. 262–273.
- Głowiński Tomasz, *Zaopatrzenie lotnicze Festung Breslau w 1945 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 74 (2022), 2, s. 126–161.
- Hytrek-Hryciuk Joanna, *Między prywatnym a publicznym. Życie codzienne we Wrocławiu w latach 1938–1944*, Wrocław 2019.
- Jonca Karol, *Zburzenie miasta Wrocławia w 1945 r. w świetle nieznanymi dokumentów*, „Studia Śląskie”, 5 (1962), s. 77–111.
- Jonca Karol, Konieczny Alfred, *Upadek „Festung Breslau” 15 II – 6 V 1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Klee Ernst, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945?*, Frankfurt am Main 2003.
- Łagiewski Maciej, *Wrocław wczoraj. Breslau gestern*, Gliwice 1996.
- Małachowicz Edmund, *Stare miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*, Warszawa–Wrocław 1985.
- Maziarz Antoni, *Siostry elżbietanki w Festung Breslau*, „Hereditas Monasteriorum”, 2 (2013), s. 141–166.
- Milewicz Aleksandra, *Ludzie ze znakiem P*, „Głos Pocieszenia. Pismo Parafii św. Klemensa Dworzaka we Wrocławiu”, 2019, 1 (128), s. 18–20.
- Rosner-Leszczyński Kacper, *„Licht ist das sicherste Bombenziel”. Przyczynek do badań nad zaciemnianiem źródeł światła w Festung Breslau w 1945 roku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 77 (2022), 1, s. 45–59.
- Scheuermann Gerhard, *Das Breslau Lexikon A–L, M–Z*, Dülmen 1994.
- Schlick Caroline, *Apotheken im totalitären Staat. Apothekenalltag in Deutschland von 1937 bis 1945*, Stuttgart 2008 (*Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie*, 85).
- Stein Rudolf, *Der Schweidnitzer Keller im Rathaus zu Breslau. Ein ehrwürdiger Spiegel von Alt-Breslauer Geschichte und heiterer Kunst, von behaglichem Genuß und gemütvolltem Leben*, München 1956.
- Strauchold Grzegorz, *Wrocławska fala – niemiecki Wrocław i Festung Breslau na polskim rynku wydawniczym XXI w.*, [w:] *Festung Breslau 1945. Nieznany obraz*, red. Tomasz Głowiński, Wrocław 2013, s. 179–188.
- Toczewski Andrzej, *Festung Küstrin 1945*, Warszawa 2015.
- Witkowski Józef, *Warunki sanitarne robotników przymusowych w „Festung Breslau”*, „Przegląd Lekarski”, 36 (1979), 1, s. 61–73.
- Żerelik Rościsław, *Wprowadzenie*, [w:] *Festung Breslau 1945. Historia i pamięć*, red. Tomasz Głowiński, Wrocław 2009, s. 9–12.

O AUTORZE

Kacper Rosner-Leszczyński – student Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, wcześniej studiował również na Università di Catania we Włoszech. Członek Polskiego Towarzystwa Historii Nauk Medycznych. Obecnie zaangażowany w projekt Instytutu Śląskiego „Kresowianie na Śląsku po 1945 r.”. Wybrane zainteresowania naukowe: historia pogranicza, osvajanie krajobrazu kulturowego Wrocławia, historia Wrocławia ze szczególnym uwzględnieniem Festung Breslau i okresu powojennego. Adres e-mail: rosner.leszczynski@gmail.com

